

УДК 398.21(=161.2):82.09»195/197»

Біографічний наратив: чоловічий варіант презентації досвіду примусового переселення із зони затоплення

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

Кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
E-mail: koval-fuchylo@ukr.net

У радянській системі координат будівництво гідроелектростанцій трактували однозначно дуже схвально. У колективну свідомість намагалися запровадити штампи на зразок “люди жили в болотах, а тепер вийдуть на родючі землі”, “жили в темряві, а тепер матимуть світло”. Про незворотні втрати родючих земель, унікальних дніпровських плавнів, історичної пам’яті говорити було, м’яко кажучи, не прийнято. Усе ж усі обіцяні переселенцям майбутні принади нового місця ніяк не могли перекрити болю від втрати рідної землі, про що оповідають майже всі респонденти. Під впливом тривалого існування двох ідеологій – доктрини влади та життєвої правди переселених людей – постають різні рольові типи презентації досвіду примусового переселення. Ми виділили три основні типи респондентів: **тріумфатор**, **лектор**, **експерт**. Тріумфатор оповідає про переваги переселення, переоцінює допомогу держави, перебільшує здобутки та применшує втрати. Лектор не має власного досвіду переселення, переповідає думки інших про наслідки цього процесу. Експерт прагне осмислити інші можливі варіанти, розуміє суб’єктивність досвіду кожної людини. Проаналізовано мовні засоби для вербалізації життєвого досвіду, основні теми усної історичної наративів. Статтю написано на матеріалі, який збирала авторка в селі Скородистик Чорнобайівського р-ну Черкаської обл. (колишній Іркліївський р-н Полтавської обл.). Записи зроблено влітку 2014 р.

Ключові слова: усноїсторичні оповіді, самопрезентація, примусове переселення.

У радянській системі координат будівництво гідроелектростанцій трактували однозначно дуже схвально. У колективну свідомість намагалися запровадити штампи на зразок: “люди жили в болотах, а тепер вийдуть на родючі землі”, “жили в темряві, а тепер матимуть світло”. Про незворотні втрати родючих земель, унікальних дніпровських плавнів, історичної пам’яті говорити було, м’яко кажучи, не прийнято. Все ж усі обіцяні переселенцям майбутні принади нового місця аж ніяк не могли перекрити болю від втрати рідної землі, про що оповідають майже всі респонденти.

Аналіз оповідей про примусове переселення із зони затоплення дає підстави стверджувати, що чоловічий і жіночий тексти по-різному відтворюють цю подію. Гендерні особливості оповіді життєвого досвіду не раз ставали предметом прихильної уваги науковців. Їхні висновки стисло можна сформулювати так: для чоловіків і жінок однаково властиві причинно-наслідкові зв’язки, однак чоловіки демонструють схильність чітко вибудовувати хронологічну послідовність подій, подавати конкретну інформацію. Жіночі розповіді містять часові прогалини, однак часто заповнені власними міркуваннями, роздумами, оцінкою події. Жінки часто

представляють події через особисту залученість, за допомогою важливих подій особистого життя [2, с. 19-20]. Крім того, чоловіки акцентують увагу на меті (чому, навіщо так зроблено), а жінки описують обставини (як це зроблено) і наслідки – фізичні та емоційні [6, с. 44].

Перераховані тези цілком підходять для характеристики оповідей наших інформантів про примусове переселення із зони затоплення. Водночас гендерний аспект виявився не єдиним фактором, що визначив семантичне й ідеологічне наповнення спогадів. Маю на увазі той факт, що чоловіки-оповідачі оцінюють переселення по-різному: від позитивного сприйняття до рішучого засудження. У пропонованій статті зроблено спробу показати, як певна усталена позиція інформанта впливає на його трактування і розповідання пережитої колісії події, за допомогою яких мовно-стилістичних засобів це вербалізовано. Зупинимось на аналізі оповідей чоловіків із одного регіону, а саме із села Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (колишній Іркліївський р-н Полтавської обл.). Записи зроблені влітку 2014 р. Зважаючи на описані вище гендерні особливості оповідей, тут навмисне обрано саме чоловічу групу: з метою з'ясувати насамперед конкретні відомості про переселення і його наслідки, зокрема хронологічні, кількісні, фактичні показники. Щоправда відзначимо, що жіночий текст значно повніше передає емоційну сторону примусового переселення.

Серед наших інформантів-чоловіків можна умовно виділити три основні рольові типи презентації досвіду переселення: *тріумфатор, лектор, експерт*¹.

Переселенець-тріумфатор. Серед зібраних спогадів про примусове переселення із зон затоплення лише один є схвальним відгуком про цю подію, а саме: розповідь Манька Івана Лукича (1948 р. н.). Цей чоловік переселявся у дитячому віці, оскільки більшу частину його рідного села Скородистик переселяли в 1958-1960 роках (залишилися непереселені в селі лише дві вулиці Зелена й Озерна). Усі труднощі, пов'язані з цією подією, лягли на плечі його батьків. Про переселення Іван Лукич оповідає так:

– *Що ви пам'ятаєте про ті часи переселення?*

Я знаю, як мій батько, тут рядом батькова хата... Як зачалось переселення – 58-ий, 59-ий роки вже пішли, переселялися.

– *І що вам запам'яталося?*

Ну, в цей час... Як для мене... Тоді в селах не було ніде свету. Потім будівництво Кременчуцької ГЕС, водосховища... /.../ І то він ("свет". – І. К.-Ф.) появилсь після переселення. А то не було в нас, і люди привикли до лампи, 12-ий номер – була така. "12-ий рік" – по-народному.

Основним маркером для конструювання картини переселення для оповідача стає поява електричного світла, точніше заміна газової лампи електричною лампочкою. Це електричне світло оповідач подає основним аргументом для переселення. Далі в інтерв'ю він знову обґрунтовує доцільність примусового переселення на підставі побутових благ, які появилися завдяки електриці:

Як там історія складалася, я не знаю, як там хто, но це переселення дало цивілізацію, і велику. І зроблено правильно. Хоть там хто не каже, що затоплено багато, бо було там багато природніх сінокосів, що воно дало плюс – то тут люди хоть побачили освітлення. А мати моя казала: "Нашо той свет?" – у нас було дві лампи 12-их. А тоді, як включили те, то й утюжок появилсь, те появилсь, плитка появилсь, та й електроплитка, холодильничок появилсь. Воно, звичайно, дало великі плюси. Людей з тих боліт, з тих комарів трохи відселили. Так як ото на Західній Україні

¹ До виокремлення таких рольових типів нас спонукали праці дослідників усноїсторичних наративів [1; 5].

² Курсивом виділяю свої репліки в інтерв'ю (І. К.-Ф.).

затопе, там живуть люди, то я не вважаю, що там дуже добре. А тут у нас землі гарні. Ставки кругом. Дереза, байбарис ще кажуть на неї, кущова така рослина. Дички груші, а культурної рослини там нема: вона застуджувалася, вимерзала і пропадала.

У цьому фрагменті очевидною є внутрішня полеміка розповіді – позиція Івана Луковича протистоїть позиції імпліцитних оповідачів (“як там хто”, “хоть там хто не каже”), які є/були проти затоплення. Для аргументування власної думки оповідач використовує такі безапеляційні стверджувальні конструкції: “... це переселення дало цивілізацію, і велику”, “І зроблено правильно”; “Воно, звичайно, дало великі плюси”. Категоричність і зумисне, так би мовити, заниження реєстру чітко простежується у твердженнях про затоплену територію: “Людей з тих боліт, з тих комарів трохи відселили”. Водночас для опису нового місця характерна завищена оцінка, відчутна ідеалізація: “А тут у нас землі гарні. Ставки кругом. Дереза, байбарис ще кажуть на неї, кущова така рослина. Дички груші”. Оповідач створює типову міфологічну модель світу, де основною є опозиція “свій – чужий”. На протилежному полюсі опинилися затоплені території і Західна Україна, де “не... дуже добре”.

Важливим і дуже позитивним у спогаді постає образ держави:

– А як вас переселяли?

Як переселяли? Переселяли. Така була державна політика, спеціально займалися люди, видавали частину грошей. Будували хати і давали допомогу. Виділяли там... ну, вже тоді не соломяні були, бо після війни погорілі були хати, мало залишилось після війни, що були не спалені. А коли пішла перестройка, то строїлися, і багато було під соломою. А тоді трохи і держава дала, і люди вже трохи оговталися після війни, то почали вже трохи краще і будуватися, і вже під шіфр, під метал. Металом накривали.

У наведеному фрагменті знову відчутна опозиція, але вже не стільки локальна, а насамперед часова: “до війни – після війни”. Колишнє, затоплене водосховищем місце описано сумними барвами: “погорілі були хати”, “під соломою”. Нові оселі значно веселіші, вони – “під шіфр, під метал”, і час такий, що “люди вже трохи оговталися після війни”. Оповідач послідовно створює позитивний образ переселення, де колишнє місцепроживання пов’язується із погорілими оселями, відсутністю цивілізації, а нове місце характеризується лише позитивними прикметами. Для цієї ідеї інформант навіть найважчі складові переселення, а саме руйнування оселі на затопленій території та будівництво нового дому, зображує світлими кольорами:

– А як будувалися?

Будівництво тоді було в селі не так, як зараз будується, що по три шкури деруть, а тоді було все на толоку. Зійшлися, приміщення робили, сохи складали і криша. А мазать – толока. /.../

– А мали люди спеціальний час будуватися?

Ну, держава помагала, і люди... Тоді мало було кірпічних, в основному глиною мазалися. Паркувалися, на сохах хати. /.../

– А було таке, що треба було самому свою хату зруйнувати?

Обов’язково. Знести просто. Тоді держава виплачувала гроші, остачу.

– А що треба було з тим зробити?

Забрати, очистити площадку. А тоді хати були такі, не кірпічні.

– А дерева?

Дерева... Тоді палили – тільки дрова були.

– Дерева брали на дрова?

Та все брали: і солому, і дрова, і очерета.

Тут знову Іван Лукич використовує бінарну опозицію: “минулий час – наш час”. Причому позитивним полюсом є якраз минуле, де будувалися разом, де люди охоче допомагали один одному, не те, що тепер – “по три шкури деруть”. Отже, будувати дім було просто, бо і люди допомагали, і держава давала кошти, і будівництво було не таке складне:

Ну, на парках хати. А тоді глиною обмазувалися. Замішували із соломою глину. Коні замішували. Солома, вода і глина. Переколючувалося це все кіньми. Ото де були парки – плотно забивали туди глиною. /.../ За рік ми перейшли сюди.

Цікавим штрихом оповіді є власна номінація оповідача. Так, відчуваючи упереджене ставлення інтерв'юера до переселення, зокрема до обов'язкового руйнування будинків, інформант не повторює слова “зруйнувати”, а пропонує своє – “знести просто”. Цей момент дуже показовий, він дає підстави стверджувати, що мій співрозмовник уникає слів із негативною семантикою і не хоче застосовувати їх для конструювання власного образу переселення. Саме тому оцінювально забарвлену лексему “зруйнувати” він замінює на нейтральну “знести”, нівелюючи дещо негативний зміст прислівником “просто”. Мало того, респондент одразу, так би мовити, заспокоює слухача поясненням, що на нове будівництво “державна виплачувала гроші, остачу”.

Далі в аналізованому усноісторичному наративі в цілком схвальному руслі подано ще один загалом болісний для переселюваних селян момент – необхідно було зрубати усі, найчастіше це були плодові, дерева: тут акцент зроблено на тому, що дерева стали корисним матеріалом – дровами. Зрештою, і будівництво зображене нескладною справою, адже воно вже за рік завершилося: “За рік ми перейшли сюди”. На моє пряме питання, чи було важко, пролунала така відповідь:

Звичайно, важко було. Люба будова, переїзд важкий. Тоді, правда, такого й майна в людей не було. Тоді... Але це переселення – воно дало прогрес людям.

Висловлена позиція є цілком логічним продовженням попередніх міркувань оповідача. Основне для нього – донести до слухача думку про корисність переселення. Для підтвердження своєї позиції Іван Лукіч повідомляє про умови, в яких жили люди на затопленій сьгодні території:

І боліт отих, що затоплялося воно постійно. Там ні дороги зробити не можна було. Як весна, то на лодках один до одного ходили. У нас, правда, ще не так, але часто розливалось. А туди – понизів'я, рядом села, там баба моя, Митьки, рядом село, кілометрів 4 чи 5. Мого батька мати то там весною туди дійти не можна було.

– Чи там були плавні?

Плавні. Переходи. Затоплювалося все. Жили на островах. І коли та хата затопиться глиняна, то вона ж обсипиться, обвалиться. Як там історія складалася, я не знаю, як там хто, но це переселення дало цивілізацію, і велику. І зроблено правильно.

Наведений фрагмент про затоплені села – це негативний полюс зазначеної вище семантичної опозиції “свій – чужий” простір. А ось ідеалізований образ нового місця проживання:

Тоді держава передбачила. Село водофіковане, є мережа. І на квартал два колодязі були. Тут недалеко. Отакі колодязі держава забивала. І викачували люди воду. Водопостачання центральне. У людей свої колодязі практично в кожного є в дворі. До води недалеко: 8 метрів – і ось вода в мене стоїть. І в інших селах вода є. Вже і вище постройли, кругом вода є, водозабезпечення є. Ті, що вийшли оттуда, то, аби вони побачили, як уже їхні діти тут живуть, то вони були б задоволені. Оце таке я можу розказати.

У цьому уривкові слід звернути увагу на дієслівні форми. Так, позитивні дії держави характеризують лексеми “передбачила”, “забивала колодязі”. Вони створюють позитивний образ держави – опікунки переселенців. Особливу увагу привертає дієслово “вийшли”. Така словоформа називає примусове переселення активною формою, так що скадається враження про добровільність дії. Що більше, лексема має ще й позитивну семантику: “вийти з...” дуже чітко асоціюється зі звільненням, виходом на волю. Далі у тексті знову виникає внутрішня імпліцитна дискусія: “Ті, що вийшли оттуда, то, аби вони побачили, як уже їхні діти тут живуть, то вони були б задоволені”. Отже, “ті, що вийшли”, були незадоволені, але вони, за переконанням

нашого оповідача, не мали рації. І сьогодні вони б переконалися в цьому, коли б побачили, як живуть їхні діти на новому¹ місці.

Важливою тут також є репліка “кругом вода є, водозабезпечення є”. Водночас із розповідей інших мешканців Скородистик я довідалася, що чимало людей потерпають від нестачі води:

– Там і вода була, і всьо. А тепер? Государство нам і дало воду, водогон, а на даний момент – вчора була, а сьогодні нема. Ну добре, що там ми зробили колодязь, качаєм светом. Света нема – води нема. Та тут – вапше! Я кажу: нада головою думать, як людей переселять. Переселили – всьо. Ну, це ось добре, що я вот на низу. А оце ви на гору підете в селі – то там же ж неможливо! Води воше ніколи нема! Хай, я кажу, літом – городи поливать, зімою нема – напитись – таблетки запити! Да, канешно! Переселили людей – як хочете, так і живіть. Ну це ж треба хоч якимись мозгами думать. Та там воше! На счот води – то це ж гріх людям не давать води (Юхно Ніна Семенівна, 1952 р. н., нар. у с. Скородистик, переселенка).

А земля орна була в степах. Людей виселили вверх, де до води не докопати. Водопровод – води немає в водопроводі. Відключають. Не те, що помитися – напитися немає. А люди як – селилися біля води (Жменько Надія Іллівна, 1960 р. н.).

Далі в розмові Іван Лукіч розповідає про життя села після переселення. Я, повертаючись до теми переселення, спитала про ще один болісний момент цієї події – перепоховання кладовищ:

– А як переносили цвинтарі?

Викопували. Братські могили робили.

– А ви там маєте родину?

А чога – і батьки мої там лежать, і брат. /.../

– А чи всі могили перенесли з кладовища?

Ну, я так думаю... були і свіжі могили, незапущені... На кождім кладовищі воно ж розрівнюється, ніхто туди не ходє. Але могили, недалеко від нас кладбище – практично його все перенесли. Хто хотів індивідуально – то переносили. Заказували, вони там ящичок збивали, ставили окремо.

– А хрести як переносили?

А хрести, ті, що могли, то на братську могилу їх поставили, ті два хрести.

– А були такі, що не знали?

Знали, але не було в людей можливості окремо хоронити. /.../ Я вважаю, що кладовища в нас забрані.

Отже, на думку нашого співрозмовника, і цей етап переселення відбувся нормально, без жодних утрат. Загалом переселення він трактує в загальнодержавному контексті, описуючи його шаблонними кліше на зразок “державної ваги будівля”, “люди побачили світ”, “держава давала компенсації”:

... Процес пішов, і це державна була така – державної ваги будівля. Це не якась там місцева, а вона регіональна. Затоплєно, канешно, багато. Місце, як людина обжила, стільки років, то перейти з місця на місце – то була трагедія. Для моїх батьків це було не легко. Ми ще ж діти були. А перейшли – то хата була набагато краща, і все. Сарайчик, все ще в нас було післявоєнне, а це вже будувалися і трохи вже стабільніше було. То як перейшли, то я вважаю, що люди побачили світ. Звичайно були... а де кому угодиш людям: один танцює, один плаче. Так воно було, так воно й буде. /.../ Тоді і заборчики поробили, і дороги поасфальтували, і в колгоспі тоді трохи краще – 59-ий, 60-ий год. І держава давала компенсації колгоспам, як ті по-

¹ Між іншим зазначу, що аналізуючи записане інтерв’ю, мимоволі потрапляєш у мовну пастку. Так, для позначення території, куди були переселені люди із затоплєних місць, доводиться вжити словосполучення “нове місце”. Воно негайно актуалізує антонім “старе місце”, який має виразне негативне забарвлення, на противагу новому.

строїли дорогу. Я думаю, що це гіршого не було і не зробилося, бо гідроелектростанції настроїли і теплоелектростанції побудували, і ми перейшли, на другий рік у нас і світ появилася. /.../ в цілому, то людям стало краще.

Ось такий позитивний образ переселення зобразив у своїй оповіді наш співрозмовник. Далі проаналізуємо другий рольовий тип презентації досвіду переселення.

Лектор. Інший наш співбесідник – учитель історії, уродженець міста Іркліїв, Юхно Олександр Якович, 1963 р. н. Пан Олександр сам не пережив переселення. Переселенкою із села Мутихи була його мати. Спогад чоловіка – це своєрідна лекція – звинувачення тогочасної системи у втратах внаслідок затоплення сіл. Він виділив такі основні моменти.

1. Утрата родючих земель: *“Там, де зараз Кременчуцьке водосховище, були найбагатшій землі. Єдине, що, по розповідях старих, не росли груші, яблуні. Вони... деревина була вибаглива до цих солончаків, до води, а так – садовили в кінці травня, а урожай збирали вже в кінці серпня, оскільки цей намул, оця волога плюс такакий благодатний клімат давав урожай”*.

2. Зникнення давніх сіл: *“...які красиві ті села споконвічні, бо, я ж говорю, людина селилася біля води”*.

3. Затоплення рибних місць: *“Да, попервах тут маса було. Позатоплювали ж нерестовища ці всі, де рибу ловили відрами, руками, чим завгодно, попервах. А зараз – велика калюжа”*.

4. Утрата сільської громади: *“Так, тому затоплені села – це людські долі. Причому долі так ізковеркала ця злочинна система, що люди змушені були розселятися. Ну, рідко компактно виселялися села, а так їх розносило по Україні, по світу”*.

5. Знищення історичної пам'яті: *“Хто що міг – забирав саме цінне, а так – все це під водою залишилося. І пам'ять історична, і могилки”; втрата назв затоплених сіл: “Приміром, там де моя мати народилася, Мутихи, така історія була. Поряд були села Більки, Самовиця, такі назви. Це, причом, це козацькі поселення були! Мутихин. Да. Так от, люди дуже хотіли, щоб в пам'яті залишалися ті назви. Система... приміром, Мутихи, Більки, Самовиця – варіанти були, щоб залишити назви початкові цих сіл. Там: Самбіут, там Самбиль. Не! Сказали – з тих трьох сіл буде Ленінське. І так появилася Ленінське в нас в степену”*.

Оповідач згадав книгу Марії Приліпко *“Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (Від найдавніших часів до сьогодення)”* (Черкаси, 2008) і дискутує із авторкою: *“А солідне видання, через те... Та-от, я теж як учитель історії, краєзнавства... Так-от, за мою позицію, що я критикував цю книгу, бо можна хвалитися за її добру ілюстрованість, за багатий зміст, але історія – вона потребує науковості, тобто правдивості. Або бодай іншої точки зору. Тому, якщо Марія Приліпко подає переселення людей з вод Кременчуцького водосховища і організацію як подвиг, багатьом партійним спискам – не рядовим, які розбирали хати, які витягували домовини, бо люди хотіли перенести останки (ті помирали швидко, бо цей трупний газ), – а головам колгоспів, партійним секретарям, – їм присвоювали ордена, нагороди, звання і так далі. Тому для мене це не подвиг, це – злочин! Злочин не менший, з чого я почав нашу розмову”*.

Далі інформант розповідає про історію свого краю, зокрема міста Іркліїв, демонструючи історичні знання. Мій співрозмовник був трохи ображений на мене через те, що я не стільки цікавилася давніми часами, а намагалася розпитувати про переселення. Очевидно, Олександр Якович уважав цю тему вичерпаною, а тому далі продовжував оповідь про себе:

“Значить, ви уявляєте, для мене цікаво... отака в мене натура з'явилася... Не знаю, взагалі, чому я став вчителем історії. Напевне, оці розповіді мене зворушили. – Саме про пересилку?”

І про пересилку. І от чому так вийшло, чому людей ніхто не питав і їхніми долями розпоряджалися, хто як хотів. І ось якраз оцей факт, коли зустрічалася моя рідня, до речі, моя тітка тут рідна живе, залишилася ще, і ще одна тітка. Вони можуть розказати про ті села. Вони живуть, я можу вас звести”.

Історіями, які спонукали Олександра вивчати історію, були, крім іншого, міфологічні легенди, які дотепер активно побутують у цьому краї. Він розповів легенду про зустріч рибака з русалкою, яка перетворилася на козу, а також легенду про крадіжку коров'ячого молока.

Загалом наша розмова із паном Олександром скидалася швидше на лекцію-монолог, а мої уточнювальні питання лише заважали йому. Це не типовий спогад, а інформація від людини з вищою освітою, яка має власну думку щодо етапів історії краю, зокрема щодо примусового переселення із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. Одночасно важливо, що респондент зазначив, що в затоплених селах погано росли плодіві дерева: *“Єдине, що, по розповідях старих, не росло груші, яблуні. Вони... деревина була вибаглива до цих солончаків, до води”*. Ця репліка нав'язує до фрази попереднього мого співрозмовника Івана Лукіча: *“А як [мати] перейшла [на нове місце], год, два, три пожили, то появилася: і електроенергія, і садок появилася тут”*. Цей вислів підтверджує нашу думку про тенденційність розповіді пана Івана, адже він говорить лише про здобутки і замовчує втрати.

Для оповіді Олександра Яковича, як і для спогаду Івана Лукіча, характерна ідеалізація, але другий ідеалізує новостворені села, а Олександр – затоплені: *“Оце гармонька, тоді сідають вечером, і телевізорів – нічого. На лавочках сіли, гармошечка. Прадід дуже гарно грав. Отакусінька невеличка гармошка була. І він любу мелодію на ній. А мати на любий мотив, на любу тематику частушку підхвачувала. І танцювать, і співають, і всі вечорниці, і ці Різдвяні свята, і колядки не обходилися”*; *“А раніше це були свята. Їх чекали, прибирали оселі, як все це...”*; *“босоніж бігав по тих луках, ловив в'юни, рибу, якої було хтозна-скільки, оту красу бачив, оті луки, отей, коли Дніпро розливалось, – його просто не передать!”*

Той факт, що затоплені села потерпали від повені для Івана Манька був приводом для обґрунтування переселення (*“Затоплювалося все. Жили на осторовах. І коли та хата затопиться глиняна, то вона ж обсипеться, обвалиться”*), а для Олександра Юхна став спонукою для романтизації колишнього села: *“От в Мутихах – там, здається, початкова була, а вони добирались (ну, це тітка розкаже вам) десь там у сусіднє село, здається, у Самовицю, там семирічка була. І от я уявляю, що дітки брели по воді, як розливалася вода. Ще більше піднімався рівень – на човнах треба було перепраляться. Йшли, хотіли знати /.../. Отака була освіта в тих затоплених селах. Але виживали, попереборювали, раділи, співали, дуже співали”*.

По-різному інформанти оцінили державну компенсацію за зруйновані хати. Так, Іван Лукіч кілька разів наголосив, що держава *“давала допомогу”*, *“помагала”*, *“помогла”*, *“виділяла”* будівельні матеріали, *“строїла”*, а Олександр Якович про компенсацію сказав коротко – *“копійки”*: *“Влада давала якись там копійки, щоби будувать нові хатки. Але що то за хатки?..”*

Зазначені перегуки у спогадах інформантів різної вікової категорії свідчать, що порушена тема активно обговорювалася не лише між переселенцями, а й тривалий час була предметом розмов мешканців довколишніх сіл.

Експерт. Цікавими і часто досить показовими є, так би мовити, навколопереселенські спогади, тобто розповіді людей, які не були переселені, але тривалий час перебували чи перебувають у контакті із переселенцями. У Скородистіку таким інформантом для нас став Поїздник Іван Михайлович (1959 р. н., уродженець с. Хрущівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.). Пан Іван разом із дружиною поселився тут 1982 р., вже після закінчення переселення. Його переїзд у село зумовлений тогочасним активним розвитком Скородистіка. Про ті часи наш співрозмовник повідомив:

Вони поле розбили. Взяли поля кусок і розбили на квартали. Поробили асфальти. Тут передовий колгосп був. Тут було і *“Колесо чортове”*, і атракціони, і все. Дві школи, тільки зараз 300 дітей, а було 1500. Тут було шість заводів в селі. А

зараз покончалися. Ото був маслосирзавод сильний, “Сільгосптехніка” була. Тоді було тут людей повно. Скільки було інженерів, лікарів. Больниця сильна була. Те, що могли – переносили, а те, що не могли, то воно так і осталося. Там цілі дерева були, пеньки. То ж попиляли.

Загалом провідною думкою спогаду Івана Поїздника є ідея небезпеки від затопленого місця. Це зумовлено неприродністю ситуації: вода покрила території, де її не повинно бути, причому особливо небезпечними є затоплені кладовища і скотомогильники:

– Як називається то село, що, Ви кажете, вимирає?

– Червонохизинці. Та що ж? Переселили – сидять в степу тепер. Я кажу, що Дніпро зимою впадає, у фарватер уходить, а тут остаються, там де села були, – пісок. І оце я находив, що кладовище... Людей перенесли... В одному місці найшов, що труни прямо лежать. Воно замулене. Ну а що – кожен рік змиває пісок і труни пооставалися. І так видно, що їх ніхто не колочив, і так вони стоять.

– Що їх ніхто не займав?

– Да, ну ми ж їх тоже не займаєм, бо можна напороться на всьту ту. Ті кладовища видно, так труни лежать. Вони ж були села, їх раніше багато було: Демки, Мосинці. Їх попереселяли. Де села – зараз оті шукають міноіскателями копійки да разну ту чепуху. Ну воно ж вода – на два метри весною піднімається рівень води. І там де села були – воно видно: то черепки, то... та, все находим. Ото на рибалку ідеш, воно в канавках пооставалась вода. То кладовища. Даже там кусок обеліска лежить /.../

Осталось, де річки були старі – там глибше. Оце тут був клуб. Там те. А там – скотомогильник. Там з води стирчить каміння. Кидали там усе. А тоді – воно ж затопило усе, воно зараз водою заливає, воно оголяється. А воно ж раніше були якісь епідемії, хто зна. То є кладовище якесь. А там од тифу померли, чи ще гадость яка... То вносили там, шукали, знаходили, ті що опитні. Іде – раз: там якийсь медальйон (я ж не бачу) чи наконечник стріли. Вони ж уже опитні. Потім продають їх там, міняються. А воно ж як отримується: вода мис – знесла слой, воно знову відкрилося; туди перемістила. Воно весь час движеться. Зараз Дніпро повний, а зимою – сухо, а весною – обратно прийде.

Навні у спогаді неозначено-особові речення (“переселили”, “перенесли”, “попереселяли”, “розбили” (поле на квадрати), “затопили”, “переселяли”, “перевели” (людей)) свідчать про усвідомлення примусовості, трагізму події затоплення, коли люди ніяк не могли опротестувати таке переселення, були змушені підкоритися незалежно від власної волі. Стилі неповні речення (“Переселили – сидять в степу тепер”, “Людей перенесли...”) доносять до слухача безцеремонність і безвихідь із тої ситуації. Тут же для висловлення міркування про колишні поселення наш співрозмовник використав активну дієслівну форму: “Раніше люди селилися коло річок – до води близько”.

Інша ідея, яку проговорив Іван Михайлович, – це втрата духовного начала, оскільки людей не переселяли всіх разом, – багатьом доводилося їхати в інші місця, де їм було легше оселитися. Так занепадали села, а тому і сільські свята, насамперед храмові празники:

Там, у Мельниках [сусіднє село, яке не переселяли. – І. К.-Ф.], як храм – то і корови не доять. А в нас... ну, тут багато приїжджих. Як село стабільне, постійне, то і храм у їх, церква. Вона годами зберігається. А тут збігаються, і на роботу. То ж як переселяли – то не означає, що все село взяли і переселили.

Далі наша розмова точилася навколо чи не найважливішого моменту переселення, а саме необхідності збудувати нове житло. Тут інформант зазначив, що на новому місці переселенці вже будували кращі хаги: “Вони вже, як переселялись, то старались краще постройть”. Це рідкісний позитивний штрих описуваного примусового переселення.

Прагненням розібратися в особливостях і нюансах переселення позначений спогад мого улюбленого (вибачте за неакадемічний стиль) інформанта Чепиноги Михайла Логвиновича (1929 р. н.). До нього, незалежно один від одного, мені радили йти кілька людей, і мали рацію. Про своє життя пан Михайло оповідає скромно і стисло:

– Ходив у школу. Школа моя переламана, перетоптана. Я успів закінчить чотири класи. Уже четвертий почав при німцях, при німецькій владі тут. А потім війна, у колгоспі праця /.../ і вечірня школа /.../ 33-ій рік – як у сні. Помню, уже мені чотири роки було. Мати водила мене на роботу в колгосп за руку, бо там варили людям їсти.

– *І вам щось трошки давали?*

– І мені давали. Так що із труднощами, але ми пережили, наша сім'я не померла.

– *Ніхто не помер в сім'ї?*

– Ні /.../

А тоді що ж я? Колгосп, робота, вечірня школа. Тоді армія пошти чотири роки. Пошти, три роки і 9 місяців. А потім вернувся додому в 53-му році. І мене, ше не жонатого, обрали головою сільської ради цього ж Скородистика. А чого обрали – через те, що я прийшов з армії членом партії. Бо то райком партії: “А, прийшов молодий хлопець чи чоловік”. Обрали головою сільської ради, секретарем парторганізації. А потім різні роботи. Різні роботи. Знову заочне навчання. Єсть такі два значки, бо в мене, вважається, – дві вищі освіти я закінчив. Закінчив Вищу партійну школу ЦК КПРС і Полтавський педінститут, історичний факультет. Робив головою сільської ради, секретарем парторганізації, у райкомах партії прийшлося робить, аж у трьох. Через зміни, мінялися райони. І в основному тоді вже, бо район ліквідували Іркліівський, я з батьками остався. Предлагали у город їхати, а батьки, – то я тоді перейшов на вчителя і в основному робив вчителем, директором школи, директором профтехучилища.

Під час переселення Михайло Чепинога працював головою сільської ради, тому про цю подію він знає, так би мовити, з перших рук. Оповідь він починає епічною сценою приїзду людей, уповноважених починати справу:

– *А розкажіть тепер за то переселення. Як про нього довідалися, як люди реагували? Ви тоді були голова сільради? Ви ж маєте знати, як то було.*

– Да, маю знати. Помню, як сьогодні. Приїхали чоловік і жінка молоді, гарні такі, розумні. Представилися, що вони інженери по переселенню, от. “Нада вам квартиру”. Ми поїхали або пішли туди на другий куток до сільської ради, я найшов людей там, які погодилися, прийняли їх на квартиру. Потім вони вже переходили на другі. І вони оце складали перш за все перепис, хто підлягає, зйомки різні ше йшли місцевості. Вищитували: повне переселення, чи підтоплене, чи затоплене, от.

Ну, люди як? Люди прийняли таку звістку дуже тривожно, от. З такою ностальгією по минулому: “Що ж це буде?” Всі боялися. Построїть хату – зараз оце не шутка. Але ж нам ше і повезло, не так, як людям, оце перші села були: Демки, Васютинці, Бойцівці, Пищики, Нутихи, Налісні, Самовиця і так дальше. Всі вони – вплотну. А в нас була зона підтоплення. І нас начали уже переселять пізніше, як вже море завелось, от. А то людей переселяли рано.

Начали строїться. Оце цю хату я вже сам начав строїть, і батько ше ж був. А то, конешно, переселення було дуже таке важке /.../ Жалко було ламать хату. Дуже, дуже жалко було ламать хату.

Така нерівномірна загальна оповідь про переселення. Інформант докладно зупиняється на сюжеті, який для нього ознаменував чіткий початок майбутніх змін, – приїзд так званих “інженерів по переселенню”, пошук для них помешкання. Ці персонажі стали втіленням невідворотності затоплення. Це вже не чутки й балачки, які активно побутували між людьми в той час, оскільки чимало інших довколишніх

сіл уже зазнали переселення, а реальні дії для підготовки переселення. Далі розповідь містить два основні пункти: "построїть хату" і "ламають хату". Така турбота навколо основної проблеми переселення зумовлена не лише фізичною потребою людини в житлі, а й цілим комплексом світоглядних уявлень, пов'язаних із оселею [І. К.-Ф.]. Семантика дієслівної номінації "ламають хату" протистоїть цілком іншому варіанту для назви цієї дії в інтерв'ю з Іваном Маньком – "знести просто".

Про нюанси процесу переселення наш співрозмовник говорив небагато, скеровуючи мене до архівних матеріалів:

Дуже важко було переселятися. Всі села строїлись, багато сіл. Так, по-моєму, такі матеріали повинні бути і в архівах, в районних.

Показово, що про нове місце майже нічого не було сказано, водночас рідне затоплене село описане з любов'ю і жалем втрати:

- /.../ Та плакали і у нас! Плакали тільки так. За хатами, за городами, бо не привикли. Споконвіку люди знали, і так воно було, що людина поселялася в основному там, де є вода, бо без води чоловік не житиме, не проживе людина. А тільки там, де вода була. То так і привикли. Капуста там, різні сорти, і овочі, і фрукти, і так далі, і так далі. А гори не розуміли. А тоді-таки, як переселилися, то поїняли, що то городи були хужі. Кому хужі, кому луччі. То була природа гарна дуже.

- На низу?

- Да, на низу. І вода, і риба, і ставки, і річки, і ліси – все, все затопили. Не нада було, не нада було... Я ще тоді у школі викладав і географію, то пам'ятаю, що географи спасли Західносибірську низовину. О. Бо там Єнісей і другі ріки великі. Васюганія – була така низовина. То так по картах не дуже замічали, а тоді ж вже показали, що це ж воно блюдцеподібне, ця місцевість. То що ж буде! Хотіли ще одну станцію гідроелектричну строїть. Це ще буде одне море, а в Росії їх і так 11 чи 12. Ото таке діло. Перестали. А наше... Конешно в нас край багатий, чудовий, гарний, рідний, оспіваний і омріяний. Оброблений. Люди дуже жалкували, і не нада... Нада було глибше подумати, якимсь другим чином. Десь пошось знайти якусь другу місцевість. Але затопили.

Тепер отримується ось: що для людини, для села? Я ж сказав: корова спасла. Корова – головне діло. Корова – годівниця людей. І було в нас в Скородинську, тільки отут на сьому кутку було десь 60 паслось корів, а там 100 паслося. У кожній пошті' людини. А тепер оце ми берем молочко, 20 рублів трилітрова банка, от. То воно перше – руб стоїв. І нема – осталася одна корова тут на Солонця'х, коло нас недалеко, от. Тому що затопило луки, затопили...

- Пасовища.

- Пасовища, да. Ото таке діло.

- А як Ви вважаєте, більше користі чи більше шкоди принесло то затоплення?

/пауза/

Катерина (присутня під час розмови дружина): Шкоди більше.

- Да. Можна і так сказати, можна і так сказати, що воно принесло... Такі землі затопить! Дуже шкода. Хай те Васюганія, що казали, там вічна мерзлота, хай би оте затопляли, а такі землі – поспішили. Поспішили, бо було на ура: "Дайош електрику, п'ятирічки!" І на Дніпрі, Придніпров'я – шість електростанцій потужних! Це ж багато дуже. Дуже багаті землі.

Відтак до розмови долучилася дружина Михайла Чепиноги Катерина. Вона із жалем згадувала про затоплене село. Її спогади спонукали до слова і Михайла. Так, він розповів, що особливо важко було переселятися старим батькам, які хотіли дожити віку у своїй хаті, проте не судилося:

А жаліли, бо вже старі були, строїться було важко, грошей не було. То жаліли за тим, що ми там не дожили, бо хотіли там уже дожити.

Далі Михайло Логвинович підсумовує всі ці події свого життя:

Конешно, тут тепер то воно нове наше, із електрикою, із машинами, із хорошими хатами живемо. Це єсть плюс, канешна. Там жили люди бідніше і важче робили. Але ж були молоді, здорові, то вони цього навіть і не замічали. Вони працювали з великим задоволенням. І були люди, так сказати, якісь такі добріші, шановніші між собою. Не було таких хапух дуже великих, як тепер появляються. Строять великі такі будинки, дачі, багато. А нащот роботи, то на нових місцях нема роботи. Корів нема за що держать. Тепер так розкаються. Ну, нічого /.../ люди тепер лучше живуть, як тоді. Ми ностальгуєм, згадуєм. І жили б, може, і лучше жили б і там. Але тепер, канешно, все розвинуте, зарплата єсть у людей, пенсія єсть, хоча вона не дуже хороша, но єсть за що купити хліба. Хліб печуть, а то мусили – кождий тиждень хліб пекти треба було, хлібин 7–6. Мати пекла.

Показово, що для переконливого опису переваг затопленого села Михайло Чепинога тричі використовує однорідні члени речення: *“Капуста там, різні сорти, і овочі, і фрукти, і так далі, і так далі”*; *“І вода, і риба, і ставки, і річки, і ліси”*; *“...в нас край багатий, чудовий, гарний, рідний, оспіваний і омріяний. Оброблений”*. Один раз цей самий синтаксичний прийом оповідач використовує і для характеристики ново-збудованого житла: *“...тут тепер то воно нове наше, із електрикою, із машинами, із хорошими хатами живемо”*. Ці переваги він називає позитивом переселення. Водночас чоловік тут же справедливо зазначає: *“І жили б, може, і лучше жили б і там”*. Мало того, він припускає, що на затопленому місці нині було б краще жити, бо там, крім іншого, легко було доглядати худобу, а тут *“на нових місцях нема роботи. Корів нема за що держать”*. Тож закономірно, що люди *“тепер так розкаються”*. Пан Михайло розуміє, що всі ці його міркування, побутові нарікання зумовлені поважним віком, пов'язані із жалкуванням за молодими роками. Про це він широко повідомляє слухачеві: *“Там жили люди бідніше і важче робили. Але ж були молоді, здорові, то вони цього навіть і не замічали. Вони працювали з великим задоволенням. І були люди, так сказати, якісь такі добріші, шановніші між собою /.../. Ми ностальгуєм, згадуєм”*.

Розповідь Михайла Логвиновича виважена, неемоційна, продумана. Урешті він доходить висновку про шкідливі наслідки, які спричинило переселення. Оповідач роздумує про якість води, яку доводиться споживати на новому місці (*“А то ми прожили, був на нашому кутку колодязь коло нашої хати недалеко. Брала всі люди там воду. Близько – ріжком зачепиш. І вода була отлична! А тепер в багатьох місцях копають – вода не така. Потому що змінилася природа”*), про загальний екологічний стан краю, природи, яку люди *“...самі собі загрязнили”*. Наслідком таких необдуманих дій є численні втрати: *“Різні культури сіють, такі шо вони і не дуже... через те багатьох нема комах, шо були, птиця кормилася з їх. Наприклад, джмеля в селі немає, а скільки було джмелів! Оси є, бджоли є, а джмеля нема, от. Зайців дуже мало. Зовсім почти нема. Лисиць... Нітратів багато. Міндобрива різні”*. Усі ці судження і роздуми мого співбесідника, прагнення вписати пережите в широкий хронологічний контекст дають підстави назвати його рольовий тип презентації прожитого досвіду експертом. Його свідчення тим більше цінні, бо він був головою сільської ради, тобто представником влади, членом партії, але, завдяки особистим якостям, зокрема, природному розумові, почуттю справедливості, Михайло Логвинович зумів збагнути і глибину втрати внаслідок затоплення та примусового переселення, і облудність владних слоганів: *“...було на ура: “Дайош електрику, п'ятирічки!” І на Дніпрі, Придніпров'я – шість електростанцій потужних! Це ж багато дуже. Дуже багаті землі”*.

Опісля розмова точилася про трагічні події голодних років, 1933-ій і 1947-ий роки, і навколо перебігу Другої світової війни у Скородистіку. Загалом складається враження, що люди, в нашому конкретному випадку подружжя Михайло й Катерина Чепинога, які безпосередньо занесли лихоліття зазначених нещастя, не так уже й важко переживали переселення, яке на фоні всього досвідченого раніше було не настільки страшним. Про це може впевнено твердити на підставі інтерв'ю,

зроблених із молодшими особами, які народилися вже наприкінці 1940-х років і вважали примусове переселення і затоплення їх рідного села найважчою подією в житті.

Висновки. Матеріали інтерв'ю, біографічних відомостей про інформантів свідчать, що на ставлення наших оповідачів до переселення до того, як вони вербалізують досвід примусового переселення із зони затоплення, вплинули такі фактори:

- радянська ура-пропаганда будівництва ГЕС, а з ним і необхідність затоплення сіл;
- розповіді батьків, найчастіше матерів (оскільки багато чоловіків загинуло у Другій світовій війні) про складнощі і втрати внаслідок переселення;
- сучасні розмови серед мешканців села про минуле примусове переселення, роздуми про альтернативні,ощадні джерела енергії, що не потребують втрати землі;
- суспільна спрямованість на перегляд і переоцінку "досягнень" радянської епохи¹;
- індивідуальна доля, вік, характер, набутий досвід кожного респондента.

Проаналізовані чоловічі рольові типи презентації пережитого досвіду переселення дають підстави твердити, що чоловіки застановлялися над втратами та здобутками переселення, затопленням земель. Про внутрішнє неприйняття, неприродність затоплення свідчить фраза, яка в різних варіантах трапилася нам у спогадах інформантів:

- *"... людина поселялася в основному там, де є вода, бо без води чоловік не житиме, не проживе людина. А тільки там, де вода була. То так і привикли"* (Чепинога Михайло Логвинович, 1929 р. н., нар. у с. Скородинчик);
- *"А люди як – селилися біля води"* (Жменько Надія Іллівна, 1960 р. н.);
- *"... я ж говорю, людина селилася біля води"* (Южно Олександр Якович, 1963 р. н.);
- *"Раньше люди селилися коло річок – до води близько"* (Поїздник Іван Михайлович, 1959 р. н., уродженець с. Хрущівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.).

Таке одноставне, часто згадуване міркування – "люди селилися біля води" – стало вагомим, може, навіть основним аргументом недоцільності переселення. Водночас ця фраза свідчить про те, що люди переосмислили, переоцінили цю історичну подію, тому її вербалізація через відповідну епічну дистанцію набула типових рис і особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваннікова Л. Голодомор у селі Губча Хмельницької обл.: причини, наслідки, історична пам'ять / Л. Іваннікова // Подвизник : ювілейний науковий збірник на пошану доктора філологічних наук, професора Миколи Дмитренка / упор. канд. філол. наук Ю. М. Шутенко. – К. : Вид-во "Сталь", 2015. – С. 316–327.

2. Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичної дослідження: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації / О. Кісь // Суспільні злами і поворотні моменти : макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнарод. наук. конф. / упоряд. О. Кісь, Г. Грінченко, Т. Пастушенко. – Львів, 2014. – С. 11–41.

3. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор / О. Кісь // У пошуках власного голосу : Усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук. ст. / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 39–49.

4. Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення / І. Коваль-Фучило // Lemkowie, Woikowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Słupsk, 2016. – Т. 6. – С. 147–158.

5. Пастушенко Т. "Солдат-переможець" як формула презентації досвіду війни в біографічних історіях колишніх радянських військовополонених / Т. Пастушенко // Суспільні злами і поворотні моменти... – С. 102–118.

6. Пушкарева Н. Устная история: гендерный аспект / Н. Пушкарева // У пошуках власного голосу... – С. 39–49.

¹ Див. про це також: [3, с. 172–173].

Bibliographic Narrative: Male Variant of Presenting the Experience of Forced Relocation from the Flooded Zone

Iryna KOVAL-FUCHYLO

In the Soviet propaganda, construction of hydroelectric power stations was generally interpreted very positively. In the collective consciousness, clichés like “people lived in the swamps, and now will go to the fertile land”, “people lived in darkness, but will have light now” were being forcefully introduced. Conversations about irreversible loss of fruitful land, unique Dnipro wetlands, and historical memory were not accepted. However, according to almost all respondents, all promised future advantages of the new place were not able to block pain from the loss of their native land. Under the influence of long-term existence of two ideologies – government doctrine and the life truth of displaced people – different role types of experience presentation arise. We have identified three main types of respondents: a triumphant, a lecturer, and an expert. The triumphant tells about the benefits of that forced migration, overestimates state aid, exaggerates achievements and diminishes losses. The lecturer has no personal experience of migration, but retells other theories about the effects of this process. The expert tries to understand other possible options, understands the subjective experience of every individual. The linguistic analysis of tools for verbalization of experience, main topics of oral history narratives was analyzed. The article was written on materials the author collected in the village of Skorodystyk of Chornobai district, Cherkasy region (Former Irkliiv district, Poltava region) Ukraine. Records were made in the summer of 2014.

Key words: oral history narratives, self-presentation, forced relocation.

Стаття надійшла до редколегії 1.09.2016

Прийнята до друку 12.10.2016

Нові книги

Луканюк Б. Ритмічна варіаційність у пісенному фольклорі: теоретико-методологічне дослідження / Львівська національна музична академія ім. М. Лисенка; Кафедра музичної фольклористики; Проблемна науково-дослідна лабораторія музичної етнології. – Львів, 2016. – 208 с.

У книзі йдеться про ритмічну варіаційність – один з трьох (нарівні з мелоритмічною варіантністю та трансформацією) головних принципів видозмінювання народнопісенних творів. Її аналітичне пізнання не тільки дозволяє сформулювати певні теоретико-методологічні засади студій над історією розвитку окремих фольклорних наспівів, а й відкриває шлях до створення генеалогічної класифікації типових форм, властивих музичній культурі усної традиції.

Беценко Т. П. Мова українських народних дум: словник текстово-образних одиниць. – Суми: ВВП “Мрія-1”, 2016. – 124 с.

У словнику зібрано та паспортизовано різнорівневі художньо-образні універсальні засоби мовно-поетичної організації думового епосу. Актуальні теоретичні аспекти лексикографічного опису мовно-образної системи текстів дум знайшли практичне втілення у “Словнику епітетів”, “Словнику-показчику тавтологічних і плеонастичних структур”, “Словнику-показчику географічних найменувань”, “Словнику релігійних понять”, “Словнику складних слів”, “Словнику метонімічних і синекдохічних конструкцій”, “Словнику перифраз”, “Словнику евфемізмів”.

